

УДК 811.161.2'367.622:[81'276.6:001]

Ю.Б. Лебедь

Функціонування синсемантичних іменників у науковому стилі

Стаття присвячена функціонуванню синсемантичних іменників у науковому стилі, розглянуто основні властивості синсемантичних іменників, проаналізовано основні види семантичних єдностей, що їх утворюють синсемантичні іменники в науковому стилі.

Ключові слова: сполучуваність повнозначного слова, синсемантичні іменники, семантична єдність, тип семантичної єдності.

Сучасний розвиток граматичної теорії характеризує посилена увага лінгвістів до повнозначного слова. У повнозначному слові як основному елементі мови переплітаються семантика й граматики, сконцентровано чимало синтаксичних проблем, які постали в числі актуальних і недостатньо з'ясованих у сучасній граматичній науці. Багато з таких питань учені розв'язують у взаємодії різних концептуальних підходів, уточнюючи, конкретизуючи окремі частковості традиційної граматики, тим самим розвиваючи й поглиблюючи категорійну граматику з позицій сучасних підходів до інтерпретації лінгвістичних одиниць. Розв'язанню багатьох питань лексикології та граматики значною мірою сприяло вчення про сполучуваність, що включає валентність, інтенцію. Невід'ємними складниками цього вчення є розмежування ознак обов'язковості / необов'язковості в системі мовних і мовленнєвих залежностей між словами (І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, Н.В. Гуйванюк, А.П. Загнітко, Н.Л. Іваницька, М.В. Мірченко, М.І. Степаненко та ін.).

У сучасних підходах до поглибленого вивчення категорійних явищ у граматиці повнозначному слову відведена провідна роль [1; 3; 5]. Граматичні дефініції як категорійні узагальнення постають у вигляді абстрактних металінгвістичних постулатів для поглибленого вивчення й опису складної системи мовних реальностей як у лексичному, так і в граматичному планах [6, с. 5].

У категорійний синтаксис як вершинний рівень граматичних підсистем входять повнозначні слова з їхньою головною домінантою – здатністю сполучатися одне з одним через наявність у них внутрішніх складових (сем), здатних певним чином реалізуватися в межах самого слова чи в його сполучувальних можливостях із іншими словами для номінації відповідних денотатів. Отже, саме у сполучуваності повнозначні слова виконують їхню основну номінативну функцію – називання денотатів об’єктивної дійсності [5].

У цьому плані повнозначні слова розглядають як мовні одиниці з властивими їм ознаками номінувати і в такий спосіб відтворювати лінгвальну природу основних синтаксичних категорій та одиниць через їхню сполучуваність. Проблема сполучуваності повнозначних слів як передумова утворення словосполучень та різного роду семантичних єдностей з їхнім наступним транспонуванням у речення – одна з ключових не лише у граматиці, а й у теорії мови загалом.

Мета статті – визначити типи семантичних єдностей, які утворюють синсемантичні іменники у науковому стилі, описати моделі обов’язкових приіменникових компонентів формально-синтаксичної структури речення, які є типовими для наукового стилю.

Об’єкт дослідження – синсемантичні іменники, підрядні словосполучення з синсемантичними іменниками, що прогнозують сильні позиції, які заповнюють обов’язкові приіменникові компоненти формально-синтаксичної структури речення. Матеріалом для дослідження слугували 2000 речень, вибраних із наукового стилю.

Предмет дослідження – синсемантичні слова, обов’язкові прислівні компоненти формально-синтаксичної структури речення.

Сучасні лінгвісти особливо акцентують на взаємодії семантики слова і його сполучувальних властивостей. Лексико-семантичну типологію повнозначних слів (зокрема дієслів, іменників, прикметників) нерідко пов’язують із синтаксичними властивостями, які виявляються в сполучуваності з іншими словоформами [4, с. 130]. Сполучуваність повнозначних слів стала

об'єктом спеціальних досліджень, пов'язаних із проблемами інтерпретації граматичних (синтаксичних) категорій [7]. Суттєвим у теорії сполучуваності є розмежування лексичної та синтаксичної сполучуваності. Ми розглядаємо лексичну сполучуваність як набір та умови реалізації лексичних поширювачів слова, зумовлених його семантикою. Синтаксичну сполучуваність кваліфікуємо як набір та умови реалізації синтаксичних зв'язків слова, сполучуваність певних граматичних розрядів слів. Лексична сполучуваність накладає певні обмеження на синтаксичну, оскільки реалізація моделі сполучуваності слова значною мірою зумовлена реальними зв'язками між об'єктами дійсності. Виділяємо такі основні ознаки при дослідженні сполучувальних властивостей повнозначного слова: належність слова до певної частини мови та ступінь семантичної «наповненості» повнозначного слова. Остання ознака виступає власне синтаксичною, яку підтверджують сильні синтаксичні зв'язки повнозначного слова із залежними від них словами в межах словосполучення чи семантичної єдності.

Ступінь семантичної наповненості є найбільш суттєвою ознакою повнозначного слова з погляду прогнозування ним синтаксичних зв'язків у підрядному словосполученні. З урахуванням цієї характеристики учені виділяють такі «синтаксичні» групи слів: 1) слова, що самостійно (автономно) виражають значення, без залучення поширювачів – залежних слів; 2) слова, які реалізують семантику в обов'язковому поєднанні із поширювачами (Л.В. Щерба, В.В. Виноградов, Н.Ю. Шведова, Г.О. Золотова, О.В. Гулига, А.П. Загінкто). О.В. Гулига запропонувала номінацію «автосемантичні» і «синсемантичні» лексеми, окреслюючи поняття автосемантиї як «здатність мовної одиниці виражати значення незалежно від інших», а синсемантиї – як «здатність мовної одиниці виражати значення тільки в сполученні з іншими одиницями, на фоні контексту чи ситуації» [2, с 65].

Такий поділ слів за їхніми сполучувальними властивостями постійно переглядається, конкретизується, доповнюється. Так, Н.Л. Іваницька розмежовує: 1) слова абсолютного (автосемантичного) значення, чи закритої

семантики; 2) слова релятивної семантики (синсемантичні); 3) слова відносно релятивної семантики, які в одних випадках реалізують семантику самостійно, поза синтаксичним оточенням, а в інших – вимагають обов'язкового поширення їх залежними компонентами; 4) інформативно недостатні слова [4, с. 18].

Таким чином, синсемантичні іменники – іменники, які не спроможні самостійно реалізувати власне семантичне значення, а потребують інших повнозначних слів; на рівні словосполучення поєднуються із залежним словом на основі сильного підрядного зв'язку; обов'язково сполучуються із залежним елементом у підрядному словосполученні, а при транспонуванні у речення відкривають позиції, що їх заповнюють обов'язкові приіменникові компоненти формально-синтаксичної структури речення:

Систему приіменникових обов'язкових компонентів складають іменникові та інфінітивні словоформи, вживані при синсемантичних іменниках для компенсації їхньої недостатньої семантики в семантичних єдностях різної структури: *втручання в справи бізнесу, неспроможність до керівництва країною, прагнення до вступу в НАТО, неможливість поспілкуватися з людиною, відмова підсудного від зустрічі з адвокатом, здатність слова до поєднання з (повнозначним) словом, залежність слова від властивостей мотиватора, здатність словосполучення до транспонування у речення, перехід прикметників в іменник, спроба втручатися у діяльність підрозділу і т.д.*

У семантичні єдності іменникового типу вступає велика кількість синсемантичних іменникових слів, які разом із залежними від них словоформами являють собою структури, на базі яких утворюються приіменникові обов'язкові компоненти формально-синтаксичної структури речення.

Виділяється кілька типів семантичних єдностей іменникового типу:

– за будовою: *д в о х е л е м е н т н і (споживання м'яса), р о з ш и р е н о ї*
с т р у к т у р и (здатність відновлення судин мозку);

– за закритістю / відкритістю структури: за критого типу (*допомога малозабезпеченим*), відкритого типу (*перевірка готовності...*);

– за прогнозуванням іменником позицій: односпрямовані (*оформлення документів*), двоспрямовані (*вручення премії переможцям*);

– за морфологічним вираженням залежних від синсемантичного іменника слів: приіменникові безприіменниково-іменникові (*збирання врожаю*), приіменникові прийменниково-іменникові (*втручання у справу*), приіменникові інфінітивні (*обіцянка виконати*), приіменникові прислівникові (*оранка вручну*).

На фоні усіх приіменникових обов'язкових компонентів виділяється обов'язковий безприіменниково-іменниковий компонент у родовому відмінку.

Загальну масу приіменникових обов'язкових компонентів, виражених іменниками без прийменників у родовому відмінку, складають компоненти у позиції девербативів, утворених від перехідних дієслів: *Почалося вивчення й освоєння Світового океану* (З підр.); *Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди...* (ст. 32 Конституції України). Категорійна дієслівна визначеність таких дієслів є домінуючою щодо сильних позицій відповідних девербативів, які заміщують приіменникові обов'язкові компоненти в родовому безприіменниковому. «Родовий відмінок відрізняється від інших непрямих відмінків тим, що значна частина його синтаксичних функцій пов'язана з його вживанням у ролі залежного члена при ведучих іменних членах», – наголошує І.Р. Вихованець [8, с. 77].

Типовими для української мови є приіменникові прийменниково-іменникові компоненти в родовому відмінку, які об'єднують прийменниково-іменникові утворення з прийменниками:

– від: *Існували більш сприятливі умови щодо ухилення від оподаткування* (З підр.);

– до: *Це вчені помітили давно й висловили своє ставлення до квід як згустку найдавнішої народної пам'яті* (І. Білик); *Для людської спільноти характерним було пристосування до природи, велика повага до традицій* (З підр.)

Приіменниковий прийменниково-іменниковий компонент у з н а х і д н о м у відмінку найчастіше моделюють структури з прийменниками:

– на: *У підручнику є посилання на критичні статті* (З журн.); *Попит на страхові послуги зростає, а капіталу для забезпечення такого страхування бракувало* (З підр.);

– про: *То чи ж треба так сліпо сприймати й готське твердження про «вандалізм» слов'ян?* (І. Білик);

– в: *Заслання в сибірські села не зменшує революційну небезпеку* (З підр.);

– за: *Почали активну боротьбу за збереження й охорону довкілля* (З підр.).

Систему приіменникових іменникових обов'язкових компонентів розширюють компоненти, утворені на базі трьохелементних семантичних єдностей різноспрямованої структури (трьохелементних семантичних єдностей).

Такі семантичні єдності іменникового типу інтегрують девербативи, утворені від трьохвалентних дієслівних мотиваторів: *надання допомоги потерпілому ← надавати допомогу потерпілому, визволення брата з полону ← визволити брата з полону, викладання візерунків соломкою ← викладати візерунки соломкою, підозрівання людини в злочині ← підозрювати людину в злочині* і т.д. Ці й подібні семантичні єдності утворюють синсемантичні іменникові слова, для компенсації змісту яких необхідними є два повнозначні слова в непрямих відмінках. У таких структурах поєднуються назви трьох взаємопов'язаних предметних денотатів, центральне місце з-поміж яких посідає опредмечена назва – синсемантичний іменник, найчастіше девербатив.

На базі трьохелементних семантичних єдностей іменникового типу утворюються приіменникові іменникові обов'язкові компоненти формально-

синтаксичної структури речення, які можна представити у вигляді таких основних моделей:

– іменник у родовому відмінку + іменник в орудному відмінку: *Викладання візерунків соломкою чи бісером – традиційний спосіб косівщини* (З журн.);

– іменник у родовому відмінку + іменник у давальному відмінку: *Невідповідність граматичної семантики дієслова-присудка синтаксичній позиції керованого ним іменника викликає не об'єктні, а об'єктно-адресатні відношення* (К. Городенська); *Дарування серезжок артистці ради особистих еротичних цілей є, дійсно, вчинок, гідний якого-небудь буржуа* (В. Винниченко);

– іменник у родовому відмінку + іменник (можливий нульовий варіант) у знахідному відмінку: *Вигнання з раю – це акт вимушеного переходу перших людей у сферу буття* (З журн.);

– іменник у родовому відмінку + приіменниковий іменник у родовому відмінку: *Геополітичні концепції Ю. Липи – моделі активного залучення України до європейської політики* (З підр.); *Автор застерігає західний світ про недопустимість введення України до імперії* (З підр.);

– іменник у родовому відмінку + прийменниковий іменник в орудному відмінку: *Мета предмета – ознайомлення учнів з визначними зразками художньої літератури різних країн і народів* (З підр.).

Отже, для наукового стилю є типовим вживання семантичних єдностей, що їх утворюють синсемантичні іменники, таких типів: двохелементні, розширеної структури, закритого / відкритого типу, односпрямовані, двоспрямовані, приіменникові безприіменникові-іменникові (переважна більшість), приіменникові прийменниково-іменникові (рідше).

Перспектива дослідження полягає у подальшому вивченні функціонування синсемантичних слів в інших стилях мовлення. Такий аналіз сприятиме поглибленню вчення про сполучуваність повнозначних слів та їхній текстотворчий потенціал.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Гуйванюк Н. В. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.
2. Гулыга Е. Г. Автосемантия и синсемантия как признаки смысловой структуры слова / Е.Г. Гулыга // Научн. докл. высш. шк. Филолог. науки. – 1967. – № 2. – С.62-72.
3. Золотова Г. А. О возможностях грамматической науки / Г.А. Золотова // Вопросы языкознания. – 2006. – № 4. – С. 6-13.
4. Іваницька Н. Л. Теоретичний синтаксис української мови. Формально-граматична структура простого речення. Ч. 1 / Іваницька Н. Л. – Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського, 1999. – 155 с.
5. Іваницька Н. Л. Повнозначне слово в його проекції на денотат : [посібник для аспірантів, магістрантів, науковців-філологів] / Іваницька Н. Л. – Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2007. – 82 с.
6. Іваницька Н. Л. Сучасні теорії категорійної граматики в лінгводидактиці: [науково-методичний посібник] / Іваницька Н. Л. – Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2009. – 208 с.
7. Малащенко В. П. Свободное присоединение предложно-падежных форм имени существительного в современном русском языке / Малащенко В. П. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1978. – С.51-61.
8. Сучасна українська літературна мова : Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.

Статья посвящена функционированию синсемантических существительных в научном стиле, рассмотрены основные свойства синсемантических существительных, проанализированы основные виды семантических единств, что их образуют синсемантические существительные в научном стиле.

Ключевые слова: сочетаемость знаменательного слова, синсемантические существительные, семантическое единство, тип семантического единства.

The article is devoted to sinsemantic nouns that are used in scientific style. The article presents the basic properties of sinsemantic nouns and the basic types of semantic unities with the sinsemantic nouns.

Keywords: compatibility of momentous word, sinsemantic nouns, semantic unity, type of semantic unity.